

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ *ISTORIE. CIVILIZAȚIE. CULTURĂ*

TEZĂ DE DOCTORAT

DOMENIUL ISTORIE

Conducător de doctorat:

Acad. Prof. Univ. Dr. Ioan-Aurel POP

Student-doctorand:

Paula-Veronica COTOI (căs. ȘTEFAN)

Cluj-Napoca

2022

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ *ISTORIE. CIVILIZAȚIE. CULTURĂ*

**PREDICĂ ȘI LITERATURĂ OMILETICĂ ÎN
TRANSILVANIA EVULUI MEDIU TÂRZIU.
UN REPERTORIU AL TEXTELOR TIPĂRITE
(CCA. 1470-1550)**

Conducător de doctorat:

Acad. Prof. Univ. Dr. Ioan-Aurel POP

Student-doctorand:

Paula-Veronica COTOI (căs. ȘTEFAN)

Cluj-Napoca

2022

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE.....	4
LISTA ABREVIERILOR.....	6
LISTA ILUSTRĂȚIILOR.....	11
INTRODUCERE.....	14
I. Tema și scopul cercetării.....	14
II. Obiectivele și întrebările de cercetare.....	18
III. Sursele și metodologia.....	19
CAPITOLUL I. PERSPECTIVE TEORETICE ASUPRA LITERATURII OMILETICE.....	30
I.1. Studiul literaturii omiletice și stadiul actual al cercetării.....	30
I.1.1. Contribuții istoriografice și direcții actuale în studiul predicăției.....	30
I.1.2. Cercetări referitoare la predicăție în context medieval transilvan.....	41
I.2. Predica și literatura omiletică în Evul Mediu - Delimitări conceptuale și taxonomice.....	50
I.2.1. De la homilia la sermo – forme ale discursului omiletic în Evul Mediu.....	51
I.2.2. Consemnarea predicilor în scris și literatura omiletică.....	56
CAPITOLUL II. COLECȚII DE PREDICI TIPĂRITE PÂNĂ LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVI-LEA ÎN BIBLIOTECILE DIN TRANSILVANIA.....	64
II. 1. Prezența literaturii omiletice în bibliotecile transilvănene. Repertoriul colecțiilor de predici tipărite cca. 1470-1550.....	67
II. 2. De la preocupări pastorale la pasiuni bibliofile. Momente ale pătrunderii literaturii omiletice medievale în Transilvania.....	73
II. 3. Receptarea literaturii omiletice în Transilvania medievală – observații preliminare, bibliografice și statistice.....	84
EXCURS. RECEPTAREA LUCRĂRILOR OMILETICE ALE LUI PELBARTUS DE THEMESVAR ȘI OSUALDUS DE LASKO ÎN TRANSILVANIA.....	95
CAPITOLUL III. PREDICA ȘI LITERATURA OMILETICĂ ÎN MEDIUL PAROHIAL TRANSILVAN.....	104
III.1. Obligațiile pastorale ale clerului parohial între normă și practică.....	104
III.2. Bibliotecile parohiale și literatura omiletică.....	118

III.3. Colecții private ale clerului parohial.....	129
III.4. Concluzii.....	145
EXCURS II. PREDICA SPECIALIZATĂ ÎN CONTEXT PAROHIAL: PREDICATORII	149
CAPITOLUL IV. MISIUNEA DE A PREDICA. LITERATURA OMILETICĂ ÎN COLECȚIILE DE CARTE ALE ORDINELOR MENDICANTE DIN TRANSILVANIA MEDIEVALĂ	162
IV. 1. Literatură și activitate omiletică în cadrul Ordinului Fraților Predicatori	163
IV. 1.1. Semnificații și precepte ale predicării în cadrul Ordinului Fraților Predicatori.....	163
IV. 1.2. Literatura omiletică în mâinile fraților predicatori din Transilvania.....	174
IV. 1.3. Concluzii.....	198
IV. 2. Receptarea literaturii omiletice și predicția în mediul minorit.....	204
IV. 2.1. Predica prin cuvânt și faptă – misiunea fraților minoriți.....	204
IV. 2.2. Prezențe ale literaturii omiletice în colecțiile de carte franciscane din Transilvania	220
IV. 2. 3. Concluzii.....	236
CAPITOLUL V. ALTE CONTEXTE DE RECEPTARE A LITERATURII OMILETICE ÎN TRANSILVANIA EVULUI MEDIU TÂRZIU.....	242
V.1. Predica și literatura omiletică în ambianța episcopală.....	242
V.2. Colecții de predici în mâinile laicilor.....	254
CONCLUZII.....	269
BIBLIOGRAFIE	281
I. SURSE PRIMARE	281
I.1.Surse inedite sau consultate în original.....	281
I.2. Surse editate.....	282
II. SURSE SECUNDARE.....	285
II.1. Lucrări de referință.....	285
II.2. Baze de date electronice.....	287
II.3. Cărți, volume, colecții de studii.....	288
II.4. Studii și articole.....	298
ANEXA I. REPERTORIUL COLECȚIILOR TIPĂRITE DE PREDICI PĂSTRATE ÎN BIBLIOTECI DIN TRANSILVANIA (CCA. 1470-1550).....	328

Notă introductivă	328
ANEXA II. DATE STATISTICE PRIVITOARE LA COLECȚIILE TIPĂRITE DE PREDICI, PĂSTRATE ÎN BIBLIOTECI DIN TRANSILVANIA	398
Anexa II.1. Statistica tuturor exemplarelor păstrate.....	398
Anexa II.2. Statistica exemplarelor cu circulație locală medievală.....	402
ANEXA III. LITERATURA OMILETICĂ ÎN AMBIANȚA PAROHIALĂ DIN TRANSILVANIA MEDIEVALĂ.....	405
III.1. Colecția de carte a lui Matei de Rupea, paroh în Dealu Frumos.....	405
III.2. Colecția de carte a lui Blasiu de Biertan, paroh în Cristian, decan al capitlului Sibiu.....	408
III. 3. Colecția de carte a lui Martin Huet (= Hutter/ Pileus/ Pilades), preot paroh în Amnaș, Richiș și Sibiu, decan al capitlului Sibiu.....	409
III. 4. Tablou comparativ între recomandările făcute predicatorilor de Johann Ulrich Surgant și cărțile deținute de trei dintre parohii din Transilvania.....	412
ANEXA. IV. LISTA PREDICATORILOR DE PE LÂNGĂ BISERICILE PAROHIALE ATESTAȚI ÎN TRANSILVANIA ÎN SECOLELE XIV-XVI.....	414

CUVINTE CHEIE

predică; literatură omiletică; colecții de predici-model; parohie; ordine mendicante; Transilvania medievală; texte tipărite; istoria bibliotecilor; istoria cărții

REZUMAT

De-a lungul epocii medievale, prin funcția lor de călăuzitori ai sufletelor și de mediatori între laici și divinitate, reprezentanții Bisericii au fost mesagerii cuvântului lui Dumnezeu, cei responsabili să răspândească Evanghelia și să continue misiunea Apostolilor. Explicând sensul textelor biblice, predica asigura împărtășirea din cuvântul divin și oferea ocazia transmiterii cunoștințelor doctrinare necesare oricărui membru al Bisericii, constituind o formă de comuniune și de fasonare a identității creștine. Totodată, discursul omiletic a constituit un puternic instrument de comunicare publică, un mijloc de anunțare și promovare a intențiilor, reformelor, normelor și hotărârilor Bisericii. Nu în ultimul rând, predica a reprezentat un exercițiu erudit, specific metodei scolastice de studiere a Bibliei, practicat în universitățile medievale. Pluralitatea funcțiilor îndeplinite, a temelor abordate și a contextelor de manifestare a generat o abundentă producție literară omiletică. Aceste texte constituie principalele izvoare pentru studierea fenomenului predicăției medievale.

Scrieri omiletice și colecții de predici medievale se regăsesc și în bibliotecile românești, deopotrivă ca expresii ale Creștinătății latine și ale celei răsăritene. În arealul Transilvaniei, deși cele două tradiții au coabitat, ritul latin a fost specific elitei din regiune. Astfel, pentru perioada medievală sunt specifice produsele de sorginte apuseană, păstrate într-un număr semnificativ în colecții istorice de carte, în formă manuscrisă și tipărită. Această situație a constituit premisa pentru demararea unei cercetări privitoare la predica medievală, la periferia estică a zonei de influență a Bisericii Romane. Dacă textele manuscrise au suscitat interes științific în ultimii ani, lucrările omiletice tipărite au fost doar semnalate ca potențiale izvoare capabile să contribuie la înțelegerea temei. Astfel,

scopul cercetării mele doctorale a fost acela de a contura profilul predicăției în Transilvania Evului Mediu târziu, prin explorarea colecțiilor tipărite de predici-model, cu circulație locală în perioada menționată. Din punct de vedere al cronologiei, fundamentarea analizei pe materialul omiletic tipărit a fixat limita inferioară la momentul apariției celei mai timpurii dintre colecțiile de predici identificate, în jurul anului 1470. Prin contextualizarea informațiilor furnizate de aceste surse, construcția argumentativă coboară însă spre mijlocul secolului al XV-lea și, uneori, chiar spre prima jumătate a acestuia. Analiza a vizat un veac de evoluții, întrucât în preajma mijlocului secolului al XVI-lea situația confesională a Transilvaniei se complică odată cu pătrunderea ideilor Reformei protestante.

Pentru a ajunge la o înțelegere asupra profilului predicăției, am vizat cele două dimensiuni esențiale ale fenomenului, colecțiile de predici și evenimentul predicării, așa cum pot fi reconstituite în spațiul Transilvaniei, și modalitatea în care se suprapun, interacționează sau se influențează reciproc. Principalul obiectiv al cercetării a fost de a defini cele două aspecte menționate prin trasarea caracteristicilor predicilor scrise care au circulat în Transilvania, îndeosebi în formă tipărită, respectiv prin delimitarea instituțiilor și actanților implicați în predicare, printr-o analiză a contextelor de receptare a literaturii omiletice. În al doilea rând, am intenționat inițierea integrării subiectului în dezbaterile istoriografice românești prin intermediul unei discuții teoretice și terminologice referitoare la predica medievală și prin crearea unui instrument de lucru, un repertoriu al textelor tipărite păstrate în Transilvania.

Fără a intenționa alcătuirea unui istoric exhaustiv al studierii predicilor, primul capitol are rolul de a oferi o introducere într-un domeniu deja consacrat în medievalistica europeană (și nu numai), punctând momentele cheie ale evoluției acestuia și abordările predilecte ce s-au formulat în timp. Îndelungata tradiție a studiilor prediciei medievale a contribuit la cunoașterea, foarte detaliată sub anumite aspecte, a manifestărilor acestui fenomen în Occidentul medieval. Istoriografia românească cu privire la domeniul predicăției medievale nu a atins aceleași performanțe ca studiile conduse la nivel european sau internațional. Cercetări mai apropiate de subiectul tratat de lucrarea de față se datorează istoriografiei maghiare. Fără a se preocupa în mod direct de situația specifică arealului Transilvaniei, contribuțiile referitoare la predicare în Ungaria medievală, respectiv la colecțiile de predici produse aici ori existente în biblioteci din această țară au meritul de a contura cadrul general, aplicabil și cazului concret al părții estice a Regatului.

Astfel, se demonstrează că studierea predicii și predicației medievale în Transilvania se află în stadiu incipient, însă are perspective promițătoare. O a doua parte a celui dintâi capitol oferă o discuție introductivă, de ordin teoretic, terminologic și taxonomic, asupra predicii medievale, delimitând conceptele-cheie folosite în lucrare.

Demersul de cercetare a presupus identificarea tuturor colecțiilor tipărite de predici existente în prezent în bibliotecile din regiune, având ca rezultat realizarea unui repertoriu, inclus în Anexa I. Capitolul al II-lea prezintă rezultatele acestei repertorieri și prelucrarea statistică a datelor obținute, în raport cu anumiți parametri, cum ar fi: autorii predicilor, centrele tipografice de origine, tipurile de colecții de predici, intervalul de timp scurs între momentul tipăririi și cel al sosirii în Transilvania. Asemenea evaluări au vizat inițial întreg materialul repertoriat, în vederea delimitării unui cadru de referință pentru volumele identificate ca având circulație locală medievală, analizate la rândul lor în această manieră. Astfel, capitolul aduce în atenție contribuțiile bibliografice ale lucrării.

Miza finală a repertorierii a reprezentat-o identificarea materialului care a circulat în Transilvania imediat după tipărire și a cărui analiză, în consecință, poate recrea contururile unui profil al predicației medievale din teritoriul avut în vedere. Ca atare, partea cea mai consistentă a tezei de doctorat constă în examinarea receptării literaturii omiletice în Transilvania medievală. Această etapă a implicat contextualizarea și completarea detaliilor relevate de circulația volumelor tipărite repertoriate prin apel la alte lucrări tipărite care ar fi putut servi pregătirii predicilor, la manuscrise cu conținut omiletic și la alte tipuri de izvoare istorice. Analiza a fost structurată în funcție de contextele de receptare a literaturii omiletice, adică de categoriile de posesori ai colecțiilor de predici, care indică și principalii actori implicați în diseminarea mesajului creștin în Transilvania. Astfel, capitolele III-V discută activitatea de predicare și prezența colecțiilor de predici în mediul parohial, în ambianța conventurilor mendicante și în alte circumstanțe, mai slab documentate. Construcția celor trei capitole în care este concentrată reconstituirea profilului predicii și predicării reflectă dialogul dintre componenta normativă, fie că este vorba de hotărâri valabile pentru întreaga Creștinătate apuseană sau de reglementări regionale ori locale, și experiența reală, atât cât poate fi recuperată.

Capitolul al III-lea se raportează la implicarea clericilor din parohii în activitatea de predicare. O primă parte pune în lumină normele formulate la nivelul Regatului Ungariei cu privire la obligațiile clerului parohial în această privință. Potrivit

respectivelor cerințe, predica rostită în bisericile parohiale va fi avut un pregnant rol catehetic, în plus, vizând cel mult explicarea pericopelor evanghelice citite în timpul liturghiei. În schimb, literatura omiletică arată că preoții aveau la dispoziție materiale care le-ar fi permis discursuri mai elaborate. Pentru pregătirea predicilor, aceștia s-au putut folosi concomitent sau complementar atât de volumele aflate în posesia bisericilor în care slujeau, cât și de cele pe care și le-au achiziționat ei înșiși. Tipăriturile sunt predominante în colecțiile personale, care sugerează că în a doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul celui următor clerul secular ardelean era bine conectat la evoluțiile central-europene, își exercita atribuțiile cu conștiinciozitate, avea o activitate dinamică și o instruire superioară. Bisericile parohiale, la rândul lor, se înnoiesc în această perioadă, ocazie cu care arhitectura lor este îmbogățită cu amvoane de piatră, de la care vor fi cuvântat tot mai adesea predicatori specializați. Cu toate că doar un cleric deținător al acestui oficiu este menționat într-o însemnare pe filele unei colecții de predici, surse alternative au demonstrat că el nu oferă un exemplu singular sau izolat.

Capitolul al IV-lea are în vedere literatura omiletică aflată la dispoziția fraților mendicanți din Transilvania, încercând să o plaseze în relație cu activitatea lor în regiune și în contextul mai larg al definirii prediciei în regulile și constituțiile ordinilor. În special membrii ordinului Sf. Dominic par a fi avut la dispoziție biblioteci bine echipate, care includeau numeroase colecții de predici-model. Fie că au beneficiat de volume mai puține, fie că acestea s-au dispersat ori pierdut, mai ales odată cu încetarea activității conventurilor pe la mijlocul secolului al XVI-lea, materialul omiletic de proveniență franciscană este mai redus cantitativ. Capitolul demonstrează, de asemenea, că acțiunile fraților cerșetori au venit în completarea serviciilor oferite de parohi, cu care uneori au colaborat, iar alteori au intrat în conflict. Faptul că pastorația ajunge să fie disputată între clerul parohial și mendicanți relevă o activitate dinamică și multiplicarea contextelor în care credincioșii din orașe aveau acces la mesajul Evangheliei. În afara centrelor urbane majore, acțiunile celor responsabili de îngrijirea sufletelor credincioșilor par a fi fost complementare. Comunitățile rurale din zona de colonizare săsească au beneficiat de serviciile unor parohi educați, iar câteva sate și târguri din scaunele secuiești și din teritoriul comitatens s-au bucurat de prezența minoriților.

În capitolul al V-lea sunt discutate alte contexte de receptare a literaturii omiletice. Un singur volum atestă interesul clerului din mediul episcopal de la Alba Iulia pentru colecțiile de predici. Manuscrisele medievale cu conținut similar adaugă alte câteva

indicii în acest sens, însă per ansamblu imaginea activității de predicare în ambianța catedralei rămâne una difuză. Sursele disponibile sugerează, totuși, că cei care au luat cuvântul în mod uzual au fost canonicii și vicarii, în vreme ce discursurile lor par a fi fost cu precădere exegetice. O altă categorie de posesori ai colecțiilor de predici este reprezentată de laici. Totuși, potrivit datelor existente nu putem vorbi despre o implicare sau un angajament profund în apropierea preceptelor creștine de către laicii transilvăneni prin practica lecturii. Obținerea mântuirii a constituit o grijă constantă, iar respectivele volume au răspuns intențiilor pioase ca obiecte potrivite donațiilor, necesare clerului și instituțiilor ecleziastice. Exemplarele care nu prezintă, însă, semne ale folosirii lor ca expresie a carității îndreptate înspre așezăminte bisericesti lasă loc altor interpretări. Pentru unii dintre posesori, ele ar fi putut constitui mijloace de reprezentare, de etalare a statutului ori de sporire a prestigiului.

Sintetizând, circulația colecțiilor tipărite de predici aduce în prim plan activitatea fraților cerșetori și a clerului parohial. Implicarea membrilor ordinelor mendicante nu este deloc surprinzătoare, aceștia fiind principalii actori ai predicăției în întreaga Europă și, prin rețeaua internă, având cele mai bune șanse de racordare cu tendințele manifestate la nivel continental. Activitatea dinamică din parohii pare a reflecta evoluții specifice mai ales pentru zona central-est europeană, influențate de universitățile de la Viena, Praga și Cracovia. Accesul la cele mai recente apariții în materie de *cura animarum* nu era nicidecum generalizat, ci era limitat la o categorie profesională și la o elită intelectuală și, într-o anumită măsură, socială. Posesorii cărților analizate și, implicit, mesagerii Bisericii Romane în Transilvania erau indivizi educați, fie că au urmat studii universitare, fie că s-au format în sistemul intern al ordinelor. Aceștia proveneau și au activat în comunități prospere și active în sfera culturii scrise, mai ales în zonele locuite de coloniștii germani. Centrele urbane majore, precum Sibiu, Brașov, dar și Cluj sau Bistrița, au fost beneficiarele celei mai fervente activități omiletice. Totuși, exemplarele păstrate par a fi venit și în întâmpinarea nevoilor unor comunități semi-urbane sau rurale. Fără a avea o intensitate uniformă și un nivel mereu elevat, în zorii Reformei activitatea de predicare în Transilvania era integrată în rutina vieții religioase a populație urbane și a comunităților rurale prospere, în timp ce pentru cler constituia o constantă preocupare de tip intelectual, cultivată prin apelul la carte.